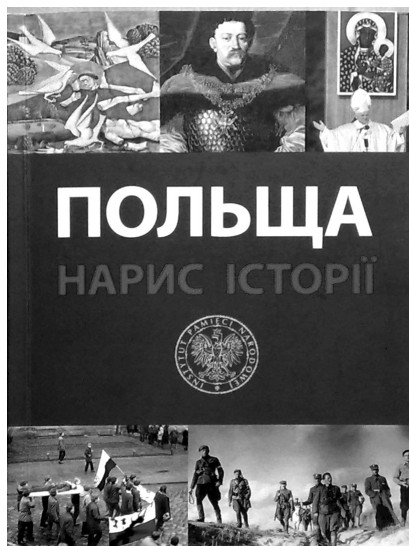

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Польща – НАРИС ІСТОРІЇ /
ЗА РЕД. В.МЕНДЖЕЦЬКОГО, Є.БРАЦИСЕВИЧА;
ПЕР. ІЗ ПОЛ. І.СВАРНИКА. – ВАРШАВА:
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ, 2015. – 368 с.

Ідея цієї книги народилася в кабінеті академіка В.Смолія в листопаді 2009 р. під час зустрічі провідних науковців Інституту історії України НАНУ з головою польського Інституту національної пам'яті Я.Куртикою та його командою. За кілька місяців після зустрічі Я.Куртика трагічно загинув в авіакатастрофі під Смоленськом, але реалізувати цю ідею взявся співголова українсько-польської комісії експертів із питань удосконалення

змісту шкільних підручників з історії та географії професор В.Менджецький. Упродовж наступних шести років він був координатором колективу польських істориків, котрі працювали над нарисом. Напередодні чергової, вже вісімнадцятої зустрічі експертів, що відбулася у Чернівцях у вересні 2015 р., нарис було опубліковано й розглянуто українськими експертами.

Від усіх інших курсів історії Польщі цей нарис відрізняється своєю головною ідеєю. Вона сформульована у передмові голови польського Інституту національної пам'яті Л.Камінського, котрий теж був на згаданій вище зустрічі в Інституті історії України НАНУ, у таких словах: «Метою тієї поїздки було обговорення в колі польських і українських істориків перспектив діалогу про спільну історію. Ми вирішили, що необхідним елементом цього є знання про минуле, доступне широкому колові користувачів, знання у формі узагальнення історії Польщі, написаного з думкою про українського читача» (с.7).

Комісію експертів було утворено освітніми відомствами України й Польщі після візиту прем'єр-міністра сусідньої країни Г.Сухоцької до Києва в 1992 р. Розвиток українсько-польського співробітництва потребував упорядкувати бачення сучасним поколінням різноманітних конфліктних ситуацій, що траплялися впродовж віків. Минулі чвари не повинні були позначитися на сучасних відносинах. Особливу увагу треба було звернути на подання історії у шкільних

підручниках. Ішлося про форму викладу, тактовність і повагу до сусідньої держави при висвітленні непростих ситуацій. Молоде покоління повинне було навчитися толерантності в оцінках і зрозуміти, що спільна історія не повинна поділяти обидва народи. Важливо було взяти вірний тон і в підручниках з географії, в яких ішлося про сучасні економічні зв'язки між двома країнами.

Кожного року експерти зустрічалися поперемінно в українських і польських університетських містах, щоб аналізувати під таким кутом зору нові підручники. У процесі зустрічей виникали дискусії з приводу «важких питань», яких було немало у спільній історії обох країн. Як правило, комісія доходила спільної думки, яка пропонується увазі міністерств, видавництв та авторів підручників.

Працюючи над нарисом історії Польщі, авторський колектив рецензованої праці ставив перед собою дві основні мети. Перше: ознайомити українського читача, передовсім учителів гуманітарних дисциплін, студентів та учнів, які цікавляться історією, з основними епізодами польської минувшини. Другу мету автор вступу В.Менджецький формулював так: «Представити польську перспективу бачення власної історії, показ у ній місця українців і України, а також польського розуміння численних спільних епізодів нашої історії» (с.10).

Виходячи з досвіду роботи підруничкової комісії та багатьох зустрічей українських і польських істориків із приводу «важких питань» спільної історії, розуміння позиції партнера з сусідньої країни надзвичайно важливе. Адже не йшлося про спроби накинути опонентові власні бачення – лише зрозуміти один одного, після чого або виробити спільний погляд на проблему, або визнати, що в обговорюваній ситуації національні інтереси сторін кардинально розходилися. Чому так сталося, повинні зрозуміти спочатку історики, а потім усі ті, хто читає їхні праці.

Нарис польської історії починається з розділу М.Старнавської «Польща – держава середньовічної Європи». У ньому підкреслюється, що Польща й Русь з'явилися на історичній арені майже одночасно: засновник династії П'ястів Мешко I прийняв християнство в 966 р., а Володимир Святославич – у 988 р. На початку XII ст., одночасно з руською «Повістю временних літ» з'явилася найдавніша польська «Хроніка» іноземця з кола князівських канцеляристів, умовно названого Ґаллом Анонімом. Унаслідок того, що Польща потрапила в латинську культурну сферу, а Русь – у візантійську, контакти між ними були інтенсивними лише на пограниччі. Проте М.Старнавська слушно зауважує, що у відносинах між країнами за тогочасною традицією активно використовувалися дипломатичні шлюби. Зокрема, Казимир Відновитель був одружений із руською княгиною Доброневою-Марією, а Болеслав Кривоустий – зі Збіславою. Так само Болеслав Хоробрий і Мешко II видали своїх дочок за руських князів. У шлюби з русинками вступали й деякі польські вельможі.

Починаючи з другої половини XII ст. Польща та Русь потрапили у смугу удільної роздробленості. Слушно нагадуючи, що децентралізацію було викликано розвитком продуктивних сил у регіонах, М.Старнавська зауважує, що вона істотно послабила обороноздатність держав напередодні монголо-татарської навали, котра по-різному позначилася на їхній долі. Русь було вщент

зруйновано, вона надовго потрапила під ярмо завойовників; натомість Польща й сусідні з нею країни уникнули загрози поневолення.

Централізована держава відродилася в Польщі з XIV ст., за останніх П'ястів – Владислава Локетка та його сина Казимира Великого. Тут сформувався істотно чисельніший, ніж у сусідніх країнах, шляхетський стан. Силезія залишилася в ленній залежності від Чехії, а територіальна експансія почала здійснюватися у східному напрямку. Казимир приєднав до Польського королівства Галицьку Русь із Поділлям. Наслідував йому племінник – угорський король Людовик Великий із династії Анжу, а після нього польською королевою стала одна з його дочок – Ядвіґа. Шлюб її з великим князем литовським Ягайлом, який після хрещення за католицьким обрядом прийняв ім'я Владислава, започаткував багатовіковий союз Польщі й Литви. Тим самим в орбіту пануючої в Польщі західноєвропейської культури потрапили руські князівства, які входили до складу Великого князівства Литовського.

М.Старнавська слушно пояснює утворення польської династії Ягеллонів спільною загрозою обом державам із боку тевтонців, а також бажанням польської панівної еліти продовжувати експансію на схід, а литовської – обрати уособлюваний католицизмом західноєвропейський вектор розвитку. Справді, вибір литовських можновладців був передбачуваним і відіграв вирішальну роль в утворенні польсько-литовського державного союзу. Адже османська агресія у цей час майже знищила Візантійську імперію – опору православ'я. Виходило так, що в орбіту західноєвропейського впливу, який найчастіше за все проявлявся в релігійному вигляді, тепер потрапляло не тільки православне населення Галичини з Поділлям, але й уся величезна територія, на якій відбувалося формування української народності.

Наскільки польські королі, починаючи з Казимира Великого, були толерантними щодо русинів і православ'я? У рецензованій книзі це питання ставиться, після чого подається аргументована багатьма фактами відповідь: із русинами не трапилося нічого поганого, Польща розвивалася як мультикультурна, багаторелігійна держава. Водночас із розбудовою мережі католицьких костелів у Литві й Русі певні впливи східної культури проникали на корінні землі королівства (с.46). Справді, не варто оскаржувати тогочасну польську владу у примусовій асиміляції православного люду. Проте католицькі костели споруджувалися для того, щоб функціонувати. А з ким вони могли б у Русі працювати? Питання риторичне...

У розділі «Річ Посполита обох народів» П.Кроль розглядає історію Польщі XV–XVII ст. Династичний союз Польщі й Литви істотно зміцнився після переможної битви з Тевтонським орденом під Ґрюнвальдом (1410 р.). У наступних війнах із лицарями Польща повернула собі Ґданське Помор'я.

Ми знаємо, що у західноєвропейських країнах розвиток товарно-грошових відносин зміцнював владу монархів аж до появи абсолютизму. Користуючись сплачуваними буржуазією податками, монархи тримали лицарство в економічній залежності й, відповідно, у політичній покорі. Натомість у Польщі в XVI ст. економічні процеси відбувалися з протилежним знаком. П.Кроль указує, що власник маєтку мав із лану, на якому сам вирощував збіжжя,

в 10–15 разів більший прибуток, аніж чинш, сплачуваний селянами за користування панською землею (с.57). Не дивно, що пани почали інтенсивно розбудовувати власне фільваркове господарство, щоб виробляти зерно на продаж й переправляти його по Віслі у Гданськ і далі морем. Після західноєвропейської «революції цін», викликаної імпортом американського золота, ціни на збіжжя різко піднялися.

Із розбудови фільварків випливали два наслідки. По-перше, шляхта ставала економічно незалежною від королів і використовувала їхню залежність від себе з метою здобуття нових привілеїв. По-друге, вона змушувала селян працювати у фільварках: спочатку один день на тиждень, а згодом – 4–5 днів (с.57). От тільки П.Кроль не вказав, що фільваркове господарство поширювалося передусім на благодатних українських чорноземах. Після Люблінської унії 1569 р., коли всі без винятку регіони України опинилися під владою польської корони, і до повстання Б.Хмельницького пройшло лише 79 років, тобто не більше тривалості людського життя. Однак за такий короткий строк у Речі Посполитій відбулися історичні зміни. По-перше, шляхта позбавила королів завжди властивої монархам суверенності й почала видавати мандати на владу так званим «елекційним» королям: Генріхові Валуа, Стефанові Баторію, Сигізмундові III Вазі, Владиславові IV Вазі, Янові II Казимиру. По-друге, українське селянство виявилось закріпаченим. Перед Річчю Посполитою, що розглядалася її сусідами як могутня держава у центрі Європи на площі понад 1 млн кв. км, постав привид селянської війни.

У рецензованій книзі немає поняття «селянська війна», а даремно. Рух під проводом Б.Хмельницького фігурує в ній тільки як козацький бунт проти короля, або, за словами П.Кролля, як «великий вибух 1648 р.» (с.78). Справді, був козацький бунт, один із кількох, що мали місце в першій половині XVII ст. Також вірно, що розпочав його із приватних причин Б.Хмельницький (с.79). Але він послужив запалом для могутнього селянського повстання. Б.Хмельницькому вдалося поєднати свій виступ із селянською війною, укласти військовий союз із кримським ханом та в боротьбі з військами короля розбудувати козацьку державу. Землеволодіння польських і полонізованих українських панів було знищене, а селянство покозачилося. У подіях 1648–1676 рр. маємо всі ознаки національно-визвольної революції, що довели своїми працями В.Смолій і В.Степанков. Народжена у цій революції українська державність зникла після Переяславської ради лише поступово, упродовж 120 років.

У назвах розділів П.Кролля «Річ Посполита обох народів» та І.Конколевського «Річ Посполита багатьох народів, релігій і культур» немає суперечності. Перший наводить офіційне найменування польсько-литовської держави, а другий представляє Річ Посполиту як багатонаціональну, багаторелігійну й мультикультурну країну, населену поляками, литовцями, русинами (українці, білоруси), німцями, євреями та іншими, менш чисельними етносами. П.Кроль слушно підкреслює, що в назві об'єднаної держави фігурували не два народи в розумінні етнічних спільнот (польської й литовської), а політичні народи, тобто шляхта, яка жила в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському без розрізнення її за етнічним, релігійним або іншим поділом (с.75).

Розділ І.Конколевського містить багато деталей, які здебільшого відсутні в інших курсах історії Польщі. Він особливо цікавий для українського читача своєю інформативністю й об'єктивністю. Надзвичайно прикрий епізод в історії повстання під керівництвом Б.Хмельницького автор змальовує так: «В єврейській традиції воно (повстання – *С.К.*) запам'яталося як період масових убивств, здійснюваних козацькими повстанцями щодо єврейського населення, яке сприймалося в Україні переважно через призму євреїв-орендарів у маєтках магнатів і заможної шляхти, які разом з ними експлуатували убогі маси руського населення» (с.104). Тут усе вірно, за винятком ремарки про єврейську традицію. Українські експерти в підручниковій комісії неодноразово зауважували, що жахливу різанину євреїв слід тлумачити не як міжрелігійний або міжнаціональний, а як міжстановий конфлікт. У цьому посібнику зауваження враховане. Звинувачувати в різанині треба, звичайно ж, не абстрактних «козацьких повстанців», а засліплений люття анархічний селянський натовп, який громив панські фільварки. Пани сиділи собі у Варшаві, а з селян висотували останні соки єврейські орендарі, котрі прагнули якнайшвидше «відбити» з певним зиском сплачені їм гроші. На жаль, як уже вказувалося, усі автори цього посібника не вбачають ознак селянської війни в повстанні під керівництвом Б.Хмельницького.

Висловлені в розділі І.Конколевського думки можна цитувати й цитувати без будь-якої полеміки, настільки вони важливі та цікаві для українського читача. Обмежимося тільки однією, щоправда розлогою цитатою: «Як у державі, що була такою барвистою етнічно-релігійною мішаниною, було можливе мирне співіснування (і чи завжди воно було справді мирним?) різних національно-мовних груп і релігійних спільнот? Польські історики, як правило, шукають відповідь, підкреслюючи домінування в політичному житті й релігійних стосунках у давній Речі Посполитій засади релігійної толерантності – домінування, що проіснувало до середини XVII ст., коли чимраз частіше почали набирати сили прояви нетерпимості й прагнення обмежити релігійні свободи інших визнань на користь римського католицизму... Польські історики, а за ними й більшість західних дослідників, як правило, підкреслюють, що попри розвиток протестантизму на землях Речі Посполитої в XVI ст., тут не дійшло до тривалих релігійних воєн, як хоча б у Німеччині чи Франції, і не було масових переслідувань дисидентів, як в Іспанії чи Англії» (с.115).

Автор не відповідає на ключове питання: що трапилося у середині XVII ст., але відповідь очевидна. Поєднана з селянською війною національно-визвольна боротьба українського народу до краю загострила наявні у країні суперечності: соціальні, національні, релігійні. Річ Посполита була надломлена цими подіями й почала швидко деградувати як держава. Не дивно, що сусіди спільними зусиллями ліквідували її за три прийоми.

Розділ М.Яновського «Від станового суспільства до сучасних націй (1795–1918)» – один із найбільш сильних із методологічного погляду. Інколи автор навіть не дає відкритих відповідей на поставлені запитання та пропонує читачам виробити власну думку, послуговуючись наведеними фактами. Зокрема з урахуванням наступних подій української історії дуже важливо відповісти на

поставлене автором запитання: хто мав рацію в 1831 і 1863 рр. – ті, хто пішов на боротьбу з окупантом, або ж ті, хто готовий був задовольнитися наявними здобутками? З одного боку, під впливом поразок Царство Польське перетворилося на Привіслінський край. З іншого, поляки виявилися набагато краще підготовленими до протистояння з Росією у 1917–1920 рр., аніж українці.

Автор уважає, що «Конституція Мазепа» (насправді – П.Орлика) перейняла багато елементів шляхетської політичної ідеології (с.195). Мабуть, треба говорити не про ідеологію, а про шляхетську демократію (яка була, до речі, дуже далекою від народної демократії в її первинному, не опоганеному сталінськими ідеологами, значенні). В українській історіографії часто підкреслюється абсолютно помилкова, але дуже патріотична думка про Конституцію П.Орлика як вершину модерного конституціоналізму. Можна погодитися з думкою автора про помилковість опису домодерного політичного організму в категоріях сучасного націоналізму (с.196). Націоналізм можливий тільки тоді, коли існує нація, а не етнос домодерної епохи.

Цікаві зауваження М.Яновського про ставлення польського суспільства до євреїв: якщо на початку XIX ст. єврея вважали поганим тому, що він вирізнявся, то за кількадесят років він став поганим, бо уподібнювався (с.217). Переважна більшість європейських євреїв після їх вигнання з Німеччини переселилася в Польщу, а після втрати нею незалежності опинилася на українській етнічній території – у Східній Галичині та на Правобережжі. Саме тут народжувався сіоністський рух, який мав своє продовження у заснуванні Держави Ізраїль.

На с.220 є «ліхтарику»: «“Ляхи – за Сян”: багато господарів на одній землі», в якому автор стверджує, що після революції 1848 р. актуалізувалася проблема етнічної належності населення тієї або іншої території. Із деяким засудженням історик указує, що всі політики почали покликатися на етнографічні аргументи, забуваючи про історичні (належність східних земель до Речі Посполитої). Він не погоджується з тим, що поляки мусили мати статус толерованих меншин на східних землях (це висловлено не прямо, проте висловлено). Але ж «Весна народів» – це об'єктивний процес пробудження національної самосвідомості народів, які перебували у складі імперій.

Наступний розділ (автор – В.Менджецький) присвячено Другій Речі посполитій, тобто міжвоєнному періоду в історії Польщі. Зазначається, що вирішальна більшість польської громадськості вважала за необхідне розбудувати державу в кордонах 1772 р., але усвідомлювала нереальність цього. Мабуть, треба було б сказати, що впродовж кількох сотень років польське населення відступало зі своїх історичних (п'ястівських) земель на Заході, які онімечувалися, і наступало на литовсько-українських теренах, котрі полонізувалися (Львів, Вільно). У результаті поляки ставали національною меншиною як на заході, так і на сході. Смуга суцільнопольських земель у районі Варшави – Кракова ставала дедалі вужчою, тож етнографічний принцип для ідеї відродження Польщі не видавався придатним. Але за нього трималися сусіди Польщі й на заході, і на сході. При розпаді імперій він ставав єдиною прийнятним, що відбулося на позиції Антанти, яка провела польський східний кордон по рубежу, відомому з 1920 р. як «лінія Керзона». Польські політичні

діячі відновили певну частину Речі Посполитої за 1918–1921 рр., і назвали свою державу Другою Річчюпосполитою. Але під Польщу в таких кордонах вони самі підклали бомбу вповільненої дії, яку пустили у хід не українці з білорусами та литовцями, як говорить автор, а Й.Сталін із А.Гітлером.

Розділ М.Галензовського «Польща під час Другої світової війни» теж викликає небагато зауважень. Але треба заперечити авторові, коли він стверджує, що керівники Великобританії та Франції постановили не здійснювати воєнних дій проти III Райху, хоч французькі війська переважали німецькі в танках майже у 80 разів (с.260). Слід віддати належне колишній Антанті, яка 3 вересня 1939 р. оголосила війну Німеччині, реагуючи на її вторгнення в Польщу, хоч була невідготівлена до ведення воєнних дій.

На с.280 стверджується, що тегеранські домовленості 1943 р. суперечили Атлантичній хартії, підписаній 14 серпня 1941 р. США, Великобританією та СРСР. Обґрунтування цієї тези таке: документ визнавав право всіх народів, які перебували під окупацією, на незалежну державу й суверенну владу по війні. По-перше, після війни ані Україна з Білорусією, ані Польща не стали суверенними державами, оскільки радянська імперія проіснувала до 1991 р. По-друге, українці й білоруси одержали ту територію, на якій вони проживали з прадавніх часів. Східний кордон Другої Річчюпосполитої був несумісний з існуванням цієї держави. Польща, однак, не могла не триматися такої конфігурації кордону. Цю квадратуру кола вдалося розв'язати завдяки перетворенню ягеллонської Польщі на Польщу П'ястів за рахунок переможеної Німеччини й депортації 8 млн німців, котрі впродовж багатьох поколінь уважали цю землю своєю.

На с.281 є «ліхтарик» під назвою «Злочини проти поляків, здійснені УПА». У тексті позначені й Гута Пеняцька, де було знищено поляків, і Павлокома, де Армія крайова нищила українців. Кількість жертв: понад 100 тис. поляків і 10–12 тис. українців – це статистика тих польських авторів, котрі перебільшують і применшують відповідні дані.

Викликає заперечення таке твердження (с.288): «Польща втратила незалежність та східні землі з Вільном і Львовом на користь СРСР. Цієї втрати не могли врівноважити західні землі не лише з огляду на меншу площу. Втрата східних воєводств була рівнозначною із загибеллю тамтешнього польського суспільства і його культури, які були невідшкодованим і неможливим до заміни елементом польської національної ідентичності». Відносно втрати незалежності – заперечень немає. Стосовно всього іншого треба пам'ятати, що на цій території поляки були зроду-віку національною меншиною, і цим усе сказано.

У додатку до цього розділу (с.289) є така теза: «Сталін у своїй пропаганді виставляв захоплення східних земель II Речі Посполитої у вересні 1939 р. як звільнення українських і білоруських земель з-під польського панування та об'єднання їх з совєцькими Україною і Білорусією. Слід з'ясувати, чи українці, які жили в II Речі Посполитій, назагал поділяли цей погляд у 1939–1941 рр.». Тут слід згадати сталінський гамбіт між 23 серпня і 28 вересня 1939 р.: відмову від польських земель і перехід Литви у сферу впливу Кремля. Це було

зроблено для обґрунтування тези про «возз'єднання» земель Західної України та Західної Білорусії з відповідними радянськими республіками. Возз'єднання було об'єктивною дією, на підставі якої Й.Сталін збільшував територію своєї імперії. Українці в II Речіпосполитій могли не поділяти ідею переходу під юрисдикцію СРСР, беручи до уваги режим, здатний здійснювати Голодомор і Великий терор. Політичні сили у Західній Україні в міжвоєнний період поділялися на лівих (КПЗУ), центр (націонал-демократи) і правих (ОУН). Комуністи були маріонетками, але всі інші політичні сили не вважали можливим підтримувати польську державу, яка відмовила національним меншинам з обіцянним конституцією самоуправлінням.

У розділі Є.Ейслера «Народна Польща» можна зробити лише два термінологічних зауваження. Перше стосується назви: вона не офіційна, а авторська. Чи була комуністична Польща «народною»? На с.296 є «ліхтарик» «Повернені землі». Незрозуміло, чому автор називає поляків із-за Бугу «так званими». Безсумнівно, це були таки поляки.

Є кілька зауважень щодо останнього розділу А.Дудека «Польща у 1986–2012 роках». На с.354 розповідається про критику Є.Гедройця польською еміграцією. Ішлося про відмову від давніх східних земель Речі Посполитої. Емігранти, як стверджує автор, уважали, що умовою визнання радикальної територіальної зміни кордонів мало бути висловлене за цілковитої суверенності рішення польського народу. Чи можна було сподіватися в 1943–1945 рр. на стан цілковитої суверенності?

Нарис закінчується на с.352 тезою про «демографічну яму», що зберігається впродовж усього періоду існування III Речіпосполитої. Це не та теза, якою слід завершувати книгу, присвячену історії Польщі. Не зайвою була б післямова.

Нині праця завершена. Постає питання про доступність її для якомога більшої кількості українських читачів. Найпростішим способом поширення в нашій країні було б розміщення електронного варіанту книги на сайті Інституту історії України НАНУ. Цей ресурс користується авторитетом у всіх, хто цікавиться історією, досліджує її або викладає у вищих та середніх навчальних закладах.

Необхідно звернутися до Українського інституту національної пам'яті з пропозицією організувати авторський колектив із професорів-полоністів, який підготував би для польського читача «Історію України» з розкриттям спільних із Польщею сторін історичного минулого. Чому йдеться саме про професорів-полоністів, таких, наприклад, як Леонід Зашкільняк? Тому що тільки вони зможуть знайти больові пункти спільної історії обох народів і викласти їх так, щоб як польські, так і українські читачі зрозуміли логіку дій протилежної сторони. Поляки створили таку книгу, тож і нам не варто відставати.

С.В.Кульчицький (Київ)